

Hatice Kelpetin Arpaguş

Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları

Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001, 407 s.

Osmanlı Devleti'nin sosyal tarihi, geniş coğrafyada, uzun zaman diliminde yaşamış muazzam zenginliğe sahip bir birikimdir. Bu birikim, çok yönlü çalışmalar ışığında yavaş yavaş aydınlığa kavuşmaktadır. Ancak bu konudaki araştırmaların kemiyet ve keyfiyetinin siyasî tarih konulu incelemeler mesâbesinde olduğunu söylemek henüz mümkün değildir. Hatice Kelpetin Arpaguş tarafından kaleme alınan *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları* adlı bu kitabın, Osmanlı araştırmaları sahasında katedilen yolda atılan önemli ve sağlam bir adım olduğu söylenebilir.

Bu araştırma daha önce *Yaygın İslâm Anlayışı: Klasik Dönem Osmanlı Gelenegi* adıyla, Prof. Dr. Bekir Topaloğlu danışmanlığında M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak Kelâm Ana Bilim Dalı'nda hazırlanan doktora tezinin kısmen geliştirilerek kitaplaşmış şeklidir. Kitap giriş ve dört ana bölümden meydana gelmektedir.

Konunun ehemmiyeti ve muhtevası ile doğru orantılı olarak hacimli bir "Giriş" (s. 19-112) kaleme alınmıştır. İlk olarak ilmî bir araştırmanın sunumunda öncelikle zikredilmesi gerekli olan, çalışmanın "Amaç, Metot ve Kaynaklar"ına (s. 19-45) temas edilmiştir. Yazarın ifadesiyle bu incelemenin amacı "halkın yaşam standardı ve dünya görüşünde etkin olan geleneksel İslâm anlayışının oluşması ve kaynakları üzerinde durmak; böylece günümüz insanının düşünce dünyasını anlamaya katkıda bulunup sağlıklı bir neticeye varmak için etkinliği günümüze kadar gelmiş tarihî misyonu bulunan bir sahada araştırma yapmaktır."

Bu araştırma kelâm disiplini içinde şekillendiği için öncelikli olarak inanç esasları inceleme konusu yapılmıştır. Araştırmanın alanı ise modern dönem öncesi Osmanlı halkının İslâm anlayışının oluşumuna etki eden yazılı kaynaklara göre belirlenmiştir. Bu kaynakları, halkın bilgi ve duygu

dünyasına hitap eden dinî nitelikli halk eserleri olarak tanımlamak mümkündür. Bu halk eserlerinin tasavvuf anlayışıyla Ehl-i sünnet çizgisini veya Alevî-Bektaşî inancı ve ruhunu birleştirmeyi amaçlayan metinler oldukları görülür. İlave olarak farklı özelliklerde tarihî ve kültürel malzemenin de yararlanılmıştır.

Araştırmaya kaynaklık eden eserlerin tespitinde izlenen metotla birlikte, sözkonusu kitaplardan derlenen malzemenin değerlendirilmesi safhasında takip edilen metot da zikredilmiştir. Buna göre doğrudan, yorumsuz olarak seçilen literatürdeki malzeme, belli başlıklar altında tasnif edilerek verilmiş ve sonunda bu malzemenin dinî durumlarını değerlendirmek amacıyla her meselede Kur'ân-ı Kerîm'e başvurulmuştur. Bu meyanda ilgili hadisler biraraya getirilerek, bulunabildiği kadarıyla kaynaklarına inilmiş, tahrirleri yapılmıştır. Malzeme çoğunlukla İsrâiliyat, mevzû hadis, Kitâb-ı Mukaddes ve dinler tarihi kaynaklarıyla karşılaştırılmıştır. Yaşamakta olan anlayışlara ise, folklorik eserlerden referanslara dipnotta işaret edilmiştir.

Araştırmanın üzerine temellenildiği on üç eser, "Kaynaklar" (s. 22-45) başlığı altında tek tek tanıtılmış, öne çıkan özelliklerinden bahsedilmiştir. Bu kitaplar, halk eseri tanımlamasına girmesine, dinî tutum ve davranışların oluşmasında etkinliğine, gele-

neksel dinî kültürün canlılığını muhafazasında kitleler arasında iletişimi ve etkileşimi sağlıyor olmasına ve yazılı kaynak olmasına göre seçilmişlerdir. Bu eserler şunlardır: *Muhammediyye, Envârü'l-Âşıkîn, Müzekki'n-Nüfûs, Kara Dâvûd, Ahmediyye, Tenbihü'l-Gâfîlîn, Şerhu Şir'ati'l-İslâm, İmâdü'l-İslâm, Mızraklı İlmihal, Şerhi Vasıyeti'l-Muhammediyye, et-Tarîkatü'l-Muhammediyye, Delâilü'l-Hayrât ve Mârifetnâme.*

Sayısız fazla olan bu tür eserler arasında seçim yapılırken, yaygınlıkları, Anadolu'da doğması ve okunması, belirli karakteristik niteliklere sahip olması gibi hususlar dikkate alınmıştır. Bu seçimin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için eğitim tarihleri, hatırat ve tabakât kitapları, muhtelif kataloglar ve kütüphane kayıtları taranmıştır. Mev'iza, ilmihal vb. kaynaklar da tek tek tanıtılmışlardır.

Bu araştırma Osmanlı halkı üzerinde yapılan bir incelemedir. Halk/folklor kavramı ise farklı açılardan muhtelif şekillerde tanımlanabilmektedir. Araştırmada halk ifadesinin hangi tanım ve muhteva ile kullanıldığını tespit etmek üzere "Halk Kavramı ve Kapsamı" (s. 45-66) şeklinde bir başlık açılmıştır. Bu çalışma özellikle İslâm anlayışı ile çerçeveli olduğu için folklor konularından din, maneviyat ve ahlâkla ilgili bölümlerle ilgilenildiği ifade edilmekte ve sosyoloji, psikoloji, ant-

ropoloji gibi disiplinlerin tespitlerine değinilmektedir. Araştırmada faydalanılan yazılı kaynaklar, “halkın zihinsel donanımının bir parçası” olan folklorla kaynaklık eden eserler olarak tanımlanmıştır. Yazar, halkı aşağı ve ibtidâî görmek gibi bir düşünceyle hareket edilmediğini ısrarla vurgulamakta, çalışma kapsamında “inancın ve kültürün halk katındaki ifade biçimi”nden bahsetmenin daha uygun olacağını ifade etmektedir.

Eserde genel olarak İslâm düşüncesinde halk kavramı ve özel olarak da Osmanlı’daki halk tipolojisi üzerinde durulmasının lüzumuna dikkat çekilmiş ve bu mevzu “İslâm’da Halk Kavramı ve Osmanlı’daki Durumu” (s. 51-58) isimli başlık altında tetkik edilmiştir. Burada bedevî-hadarî, avam-havâs, zâhir-te’vil ayırımı üzerinde durulmuş, İslâm âlimlerinin görüşleri aktarılmıştır. Batı’da yapılan antropoloji çalışmalarında yer alan yüksek İslâm-halk dini/İslâm’ı şeklindeki ayırım ve değerlendirmelere örneklerle açıklama getirilmiştir. Ayrıca Osmanlı’daki halk-devlet yapılanması, devlet İslâm’ı-halk İslâm’ı ve bunların arasında bulunan medrese İslâm’ı ve tekke İslâm’ı anlayışlarından bahsedilmiştir. Bu çalışmanın da halk İslâm’ının ortodoks yönüne hitap eden kaynaklar ve İslâmî anlayışları üzerine bina edildiği belirtilmektedir.

Osmanlı halkının geleneksel İslâm anlayışının incelendiği kitapta, taranan eserlerin, halkın İslâm anlayışını şekillendirmek bakımından öğretici bir konumda oldukları üzerinde durulmaktadır. Sözkonusu eserler dışında o dönem halkının eğitiminin şekillendiği kurum ve teşekküller “Osmanlı Halkının Eğitim Kurumları” (s. 58-66) adlı başlık altında ele alınmıştır. Burada “otodidakt” tabir edilen yerlerin tasnifi yapılmakta, bu mekânların halk İslâmı’nın aktarımındaki yeri ve önemi üzerinde durulmaktadır. Medresenin faaliyet alanı olan camilerde resmî ve Sünnî eğitim yapılırken gündelik hayatın insan ilişkileri, meslek ahlâkı ve manevî kişilik oluşturma gibi temel konularında da yaygın ve farklı bir örgütlenmeyi tarikat ve tekkelere sağladığı ifade edilmektedir. Ayrıca ev ve oda sohbetleri üzerinde durulmaktadır.

Osmanlı halkının İslâm anlayışı konulu bu incelemeye zemin oluşturmak ve bütünleyici bir tarihi, siyasî ve içtimaî arka plan sunmak üzere “Osmanlı Dinî Tarihi” (s. 66-112) hakkında bilgi verilmiştir. Bu meyanda “Osmanlı Dinî Anlayışının Tarihi Alt Yapısı” incelenmiş, bu kısımda Türklerin yüzyıllar süren dinî hayatları ve İslâmiyet’e giriş süreçleri mâhir bir şekilde hülâsa edilmiştir. Bu konu “İslâm Öncesi Dinlerin Tesiri” ve “Türkler ve İslâmiyet” başlıkları şeklinde tas-

nif edilmiş, Türklerin Orta Asya'da karşılaştıkları muhtelif din ve kültürler ile Anadolu'ya geldiklerinde tanıştıkları inanç bakıyeleri kısa, fakat aydınlatıcı bir şekilde resmedilmiştir.

Bu bölümde ele alınan diğer bir konu “Osmanlı'da Dinî ve İçtimaî Hayat”tır (s. 85-95). Osmanlı'nın kuruluşunda müessir olan kişi ve topluluklar ve tesirleri ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devlet yapısında meydana gelen oluşum/değişimler üzerinde durulmaktadır. Bu süreç içerisinde Osmanlı merkezî yönetiminin benimsediği anlayış neticesinde bazı tarikatların tehlikeli olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Yazar, bu tecrübenin Ehl-i sünnet ile İslâm tasavvufu arasındaki mevcut usul ve üslup farklılığını hatırlattığını ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yapı taşlarından olan medresenin konumu ve hususiyetleri “Osmanlı'da Medreseler ve İslâm Anlayışı” (s. 95-103) adlı başlık altında incelenmiştir. Burada, Osmanlı İslâm düşüncesinin başlangıçta fıkıh-keâm ağırlıklı Ehl-i sünnet çizgisinde geliştiği, Fatih'le felsefenin devreye girdiği, ancak XVII. yüzyıldan sonra felsefi ilimlerin zayıfladığı, naklî ilimlerin de fıkıh alanı içinde kaldığı ifadelerine yer verilmiştir. Bu zaman zarfında Ehl-i sünnet çizgisindeki keâm-felsefe derslerinin de yerini fıkıh derslerine terk etmeye başladığı

gözlenir. Sonuç olarak Osmanlı İslâm düşüncesinin seyri farklı ilim dalları ve özellikle keâm açısından tarihî arka planı ile verilmiş, Ehl-i sünnet çizgisi ile bağlantı noktaları kurulmuş, Kadızâdeliler ve Sivâsîler hareketine değinilmiştir.

Giriş'in son başlığı ise “Osmanlı'da Tarikatlar ve İslâm Anlayışı”dır (s. 103-112). Bu konuda Irak ve Horasan kaynaklı tarikatların Anadolu'ya intikalleri ve bu coğrafyada kök salarken aldıkları yeni şekiller üzerinde durulmuştur. Bu tariklerin Ehl-i sünnet çizgisindeki yerleri incelenmiş, genel anlamda Osmanlı tasavvufi düşüncesine vahdet-i vücûd anlayışının hâkim olduğu hususu vurgulanmıştır. Hem Osmanlı'nın kuruluşunda tasavvuf ve tarikat erbabının müessir oluştundan ve hem genel anlamda Osmanlı toplumunun dinî ihtiyaçlarının büyük çapta tekke ve tarikatlar tarafından karşılanmış bulunduğundan bahisle, Osmanlı Devleti'nde sûfliğin bir hayat tarzını ifade eden sosyal bir vâkıa olduğu tespiti yapılmıştır. Diğer taraftan tarikatların devletle halk arasındaki geçişliliği temin ettikleri ifade edilmiştir.

Osmanlı halkının İslâm anlayışı ve kaynaklarının incelendiği bu araştırmanın planı “klâsik keâm kitaplarında iman esaslarının incelendiği üç ana başlık olan ulûhiyyet, nübüvvet ve sem'iyât” bahisleri doğrultusunda teşkil

edilmiştir. Taraması yapılan eserlerdeki malzeme bu plan çerçevesinde tasnife tâbi tutulmuştur.

Kitabın birinci bölümü “Evrenin Yaratılışı” (s. 115-147) ile ilgilidir. Konuya, ilki eserlerin bilgi kaynağına değinen, diğeri ilk olarak evrenin yaratılışının neden konu edildiğine açıklama getiren iki giriş ile başlanmaktadır.

Giriş I (s. 115-116): Bilindiği üzere “bilgi edinme yolları” kelâm bahislerinin temel çıkış noktasıdır. Burada çalışmaya esas alınan eserlerin meydana getirilişine zemin olacak bir epistemoloji var mıdır, sorusu gündeme getirilmiş ve ilgili eserler için bu hususun sözkonusu olmadığı ifade edilmiştir. Birgivi'nin eseri dışındakiler tasavvuf ağırlıklıdır ve bilgi kaynağı olarak rüya, keşif, ilham ve keramet gibi bilgi kaynaklarından yararlanmışlardır.

Giriş II (s. 116-119): Kelâm sahasında İslâm inanç esaslarının ilki ulûhiyettir. Ancak taranan eserlerde ulûhiyyet konuları içinde yer alan Allah'ın zâtı ve sıfatları ile ilgili bahisler mevzu edilmektedir. Bunun gerekçesi de Allah hakkında konuşmanın kıyamet alameti olduğu, bu tür konuşmaların saygı ve edebe mugâyir addedildiği vb. olumsuz düşüncelerdir. Rü'yetullah, Allah'ın rüyada görülmesi, tekvîn konularında ise mütalaada bulunulmuş, ancak kadınların Allah'ı görmesinin tartışmalı olduğu yazılmıştır. Kader konusunda ise cebrî bir an-

layışın hâkim olduğu görülür. Buna bağlı bir tevekkül ve rıza anlayışı teessüs eder. Bu yaklaşımlar verildikten sonra Kur'ân-ı Kerîm'de geçen şekliyle tevekkülün Allah ve kulu ilgilendiren yönüne atıfta bulunulup, delil getirilerek yoruma gidilmiştir. Bu anlamda tasavvuf literatüründeki olumlu yaklaşıma da işaret edilmiştir.

Birinci bölümün tek alt başlığı “Yaratılış ve Kozmogoni” (s. 119-147) adını taşımaktadır. Burada başta insan olmak üzere evrenin yaratılışı yoğun bir şekilde işlenir. Bu konu hakikat-i Muhammediyye çerçevesinde ele alınır. Bütün mahlukat nûr-ı Muhammediyye'den neş'et etmiştir. Yaratılış ve Kozmogoni konusu, metafizik âlem ve fizik âlem şeklinde iki yönlü ele alınmıştır. “Metafizik Âlem” (s. 120-127) içerisinde yer alan “Kalem ve Levh-i Mahfûz” konusunda olağanüstü tavsiflere dayalı rivayetlere tesadüf edilmektedir. Araştırmacı bu konudaki rivayetlerin tahririni yapmakta ve zayıf ve mevzû olduklarını tespit etmektedir. “Arş”ın tarifinde de kıymetli taşlar, melekler, nehirler, sütunlar, nur, zulmet, bitkiler, hayvanlar, meyveler, köşkler, kutsal kitaplar, olağanüstü büyüklükte, uzunlukta, çoklukta mekânlar, mesafeler ve zaman dilimleri ile yapılan tavsifler yer almaktadır. “Kürsî” ve “Sidretü'l-Müntehâ” da ayrıca incelenmektedir.

Sidretü'l-müntehâ mevzusunda kaynakların verdiği malumat serdedildikten sonra Kitâb-ı Mukaddes ve İsrâiliyat ile karşılaştırma yapılmış, ilgili hadisler tahrir edilerek mevzû kabul edilmişlerdir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'deki konu ile bağlantılı âyetlerin değerlendirilmesi ile konu hakkındaki yorumlara yer verilmekte, efsanelerle bağlantılara dikkat çekilmektedir. Bu tür rivayetlerin ortak özellikleri mübalağalı ifadeler içermeleri ve genellikle İbn Abbas'a dayanmalarıdır. Mirac hadisesine işaretler mevcuttur. Bu anlatımlar arasında metafizik varlıkların tesbih halinde oldukları belirtilmekte, Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi sevenlere dua edildiği, sevmeyenlere lanet edilmesinin istendiği zikredilmekte, ibadet etmenin, Kur'ân-ı Kerîm'i manasını bilerek ezberlemenin faziletine işaret edilmektedir.

“Fizik Âlem” (s. 128-147) bahsi ise “Kâinatın Yaratılışı” (s. 128-135) ve “İnsanın Yaratılışı” (135-147) şeklinde iki kısımda işlenmiştir. Kâinatın yaratılışı içerisinde zikreden melekler, kıymetli taşlar, su-ateş-rüzgâr ve buhar-hava-duman, dağlar, denizler, Kaf dağı, sayısız âlemler, farklı kavimler, hayvanlar, yaratıklar, İblis, yerler, gökler, astronomiyi ilgilendiren güneş, ay ve yıldızın hareketlerinin oluşumunda harikulade oluşumlar, Kâbe yer almaktadır.

İnsanın yaratılışı ile ilgili malumat, Allah, melekler, Âdem, Şey-

tan arasındaki münazara çerçevesinde meydana geldiği ileri sürülen hâdisattır. Bunlara bağlı olarak bazı semboller dünya şartlarında ve insan hayatında iz bırakırlar. Yeryüzünden toprak getirme emrini sadece Azrâil yerine getirebildiği için, getirilen topraktan yaratılacak insanın canını alma görevinin de ona verilmesi gibi.

Kâbe, Beytü'l-Makdis, Hicaz gibi kutsal mekânlar, Cennet-Cehennem tasvirleri, uzun zaman dilimleri, kıymetli taşlar, güzel kokular, meyveler bu rivayetlerin temaları arasında yer alır. Hac menâsiki/ yedi tavaf, aksırınca el-hamdülillah denilmesi, mehir ödenmesi, salavât getirilmesi, Allah'ın emrine karşı geliş/şükretmeme, Cennet'ten düşüş, kadının eksikliklerle cezalandırılması, tevbe etme, affedilme, kıssaların ibret vesilesi olarak zikredilmesi gibi konular bu başlık altında inceleme konusu yapılmaktadır.

İkinci ana bölüm “Nübüvvet” başlıklıdır (s. 151-220). Bölüm başında yer verilen giriş kısmında nübüvvetin umumî anlamı ve konumu belirlenmekte, naslarla delillendirilmektedir. Ardından kaynakların verdiği şekliyle bir tasnif sunulmakta, böylece ortaya çıkması muhtemel zihin karmaşasının önüne geçilmektedir.

Nübüvvet bahsi Hz. Muhammed'in kâinatın yaratılmasından önce var olan hakikatinin temsili kabul edilen Nûr-i Muhammedî

(s. 152-159) bahsi ile başlatılmıştır. Burada Hz. Peygamber'in yaratılışı ve bu yaratılışın, hilka-tin başlangıcı olması üzerinde durulur. Varlığın yaratılış sebebi Hz. Muhammed'dir ve bu mer-tebe Hakikat-i Muhammediye ve Nûr-i Muhammediye ile ifa-desini bulur. Yazar, kaynakların aktarımının vahdet-i vücûd telâkkisinden kaynaklandığı yoru-munu yapmakta, bu durumun Osmanlı tasavvufundaki etkinli-ğini sözkonusu etmekte ve ser-dedilen rivayetlerin tahririni ya-parak mevzû veya zayıf oldukla-rını belirtmektedir.

İlk madde, ruhun yaratılışı uzun zaman dilimleri ve farklı safhalarla uzun uzun anlatılmak-tadır. Daha sonra sırasıyla pey-gamberler ve Hz. Muhammed yaratılır. Hz. Muhammed, pey-gamberler tarafından tasdik edilir ve ondan da kâinat vücûda gelir. Nûr-i Muhammedî'nin Hz. Pey-gamber'e gelene kadarki intikal süreci zikredilir. *Kara Dâvud* kaynaklı Nûr-i Muhammedî yor-umlarına yer verilmekte, Şîa, Ye-ni Eflâtunculuk, Hıristiyanlık et-kisi gibi bağlantılar üzerinde du-rulmaktadır. Yazar, Hz. Muham-med'e duyulan coşkun sevginin, bu tür haberlerin İslâmî kaynaklı oldukları yönünde kabule yol aç-tığını belirtmekte; hâlbuki iyi ve güzel zannedilen her şeyin dinî kisve altında ortaya konulmasının doğru olmadığı hususunu vurgu-lamaktadır. Bu mevzuda özellikle

İbn Arabî'nin değişik felsefe, din ve kültürlerden derleyerek teşkil ettiği zengin malzemenin, "Hz. Peygamber'i idealize edip beşer üstü varlık seviyesine çıkarmak" şeklindeki nübüvvet anlayışında oldukça etkin olduğunu tespit etmektedir.

İkinci başlıkta "Diğer Peygam-berlerde Hz. Muhammed Telâk-kisi" (s. 159-165) ele alınmıştır. Bu kısımda ruhlar yaratıldığında bütün peygamberlerin farklı şe-killerde Hz. Peygamber'in üstün vasıflarına şahit oldukları ve onu tasdik ettikleri, kelime-i tevhidin de Hz. Peygamber'in nûruyla birlikte, Hz. Âdem'den itibaren var olduğu, Hz. Peygamber'in ümmetinin de bu meyanda övül-düğü, önceki kutsal kitaplarda Hz. Peygamber'in ismen zikre-dilmiş bulunduğuna dair malumat mevzu bahis edilmektedir. Yazar, bütün bu anlayışların tari-hî kronoloji ve mantikî silsile açı-sından tutarsız olduklarını belirt-mekte, ilgili rivayetlerin mevzu ve zayıf olduklarını belirlemektedir. Bütün bu yaklaşımların Hz. Mu-hammed'e duyulan yüce sevgi sâ-ikiyle yüceltme gayretinden kay-naklandığını ifade etmektedir. Ancak kanaatimizce Kur'ân-ı Ke-rîm'de, Hz. İsâ tarafından Ah-med isminin haber verildiğine dair âyet (es-Saff 61/6) burada değerlendirme kısmında zikredi-lebilirdi (s. 163-164).

Üçüncü başlık "Hz. Muham-med'in Hayatı"na (s. 165-185)

ayrılmıştır. Bu kısımda yer alan konular ve muhtevaları şu şekildedir:

A) Doğumu: Hz. Muhammed'in nûr olan manevî yaratılışını müteakip, Âdem'e benzer tarzda cismanî yaratılışına dair malumat verilir. Hz. Peygamber'in doğumundan önce anne, baba ve dedesinin yaşadıklarından, doğumu sırasında o odada, Kâbe'de ve Dünya'da meydana gelen olağanüstü hadiselerden bahsedilir. Yazar tarafından, bu tür rivayetlerin gerek naslar gerek tarih metinleri bakımından gerçekliğinin imkân dâhilinde olmadığı üzerinde durulur. Aktarılan hâdisattaki çeşitliliğin zaman geçtikçe daha da zenginleştirildiği tespiti yapılmakta, bu tür rivayetlerin genellikle İbn Abbas, Kâ'b el-Ahbâr, Abdullah b. Selâm gibi mevzu ve İsrâîlî rivayet nakledilen kimselerden gelmesinin bir sakınca teşkil ettiği belirtilmektedir. Yazar, sahih olmayan bu tür haberlerin halk nezdinde bu derece itibar görmesinin, peygamber sevgisinin halkta sınır tanımaz boyutlarda olmasından neşet ettiği sonucuna varmaktadır. Dinî nitelikli olmayan farklı din ve kültürlerin etkisi ve hayal gücünün çalışmasıyla bu tür haberler ortaya çıkmış ve halkın temayülüne paralel bir şekilde gelişmiştir.

B) Çocukluğu ve Gençliği: Hz. Muhammed'in risâletine kadar geçen dönemdeki yaygın olarak bilinen hâdiselere işaret edilmiş-

tir. Olağanüstü hâdiselerin birçoğundan sarf-ı nazar edilse bile, sûtanne yanında geçen bazı olaylarla, Bahîra hadisesinin Hz. Peygamber'in hayatı sözkonusu olduğunda umumiyetle zikredilen konular oldukları bilinen bir husustur. Yazar, bu rivayetleri farklı açılardan tenkit süzgecinden geçirmektedir. Ancak bu değerlendirmeler esnasında Caetani gibi bazı müsteşriklerin eleştirilerine yer verildiği dikkati çekmektedir ki, bunun yerine Yazarın müsteşriklerin değerlendirmeleriyle iktifa etmeyip daha temkinli davranması beklenirdi.

C) Peygamber Olması: Kaynak eserlerde bu konuda aktarılan haberler arasında, Hz. Peygamber'in gördüğü varlığın Cebrail olup olmadığını anlamak için Hz. Hatice'nin başını açması, şeklindeki rivayet de bulunmaktadır. Yazar, kadına bakış açısını ortaya koyan ve günümüze kadar devam eden yanlış anlayışta, bu tür rivayetlerin etkili olduğuna işaret etmektedir.

D) Mirac: Mirac hadisesi bu eserlerde tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır. Ancak bilinen bir husustur ki bu hadisenin anlatımı hadis, siyer ve tarih kitaplarında da benzer bir zenginlikle nakledilir. Hususen mirac hadisesi etrafında yapılan tartışmalardan Mescid-i Aksâ'nın neresi olduğu, Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerle görüşmesi ve bedenen mi ruhen mi urûc ettiği gibi konular genel

anlamda İslâm tarihi boyunca tartışma konusu olmuş, ilim adamlarının farklı yaklaşımları ortaya çıkmıştır.

E) Hicret: Olağanüstü iki-üç hadise dışında bu anlatımlar genel-geçer siyer anlatımıyla doğru orantılı gözükmektedir. Risâletten itibaren konuların doğal bir anlatım sürecine girdiği dikkati çekmektedir. Bu da Müslüman şahitlerin artması ve artık Hz. Peygamber ile ilgili her bilginin hassasiyetle hifzedilmeye başlaması ile alakalıdır. Taranan kaynaklarda ise bazı zenginleştirmelerin varlığı her halükârda tespit edilmektedir.

İkinci bölümün dördüncü başlığı “Salavat” (s. 185-189) bahsidir. Yazar, salavat getirmenin Allah’ın tavsiyesi olduğuna ve İslâm geleneğindeki yerine işaret etmektedir; ancak salavat getirme konusu etrafında oluşan belli sayılarda söyleme hususunun, ya da salavat getiren ile getirmeyenin karşılaşacağı mükâfât veya cezanın, ya da Hz. Peygamber’in bu salavatlara icabetiyle alakalı rivayetlerdeki abartılı ve dinî sistemi altüst eden unsurların İslâm dininin meşru sınırları içinde değerlendirilemeyeceğine dair görüşleri zikrederek kendi kanaatini de bu yönde belirginleştirmiştir.

“Şefaât” (s. 189-194) adlı başlık altında Kur’ân-ı Kerîm’in, şefaât yetkisi ve şefaâtçinin hususiyetleri ile ilgili bildirdikleri zikredilerek, Hz. Peygamber’in bu

yetkisini kullanması ile ilgili Cennet ve Cehennem tasvirlerinin, meşru çizginin dışına çıkılarak yazıya geçirildiğini gösteren rivayetlere yer verilmektedir. Yazar, bu konudaki ayetler karşısında Hz. Peygamber’e nispet edilen abartılı hadislerin sıhhatinden kuşku duymanın tabii olduğuna işaret etmektedir.

“Mûcize” (s. 194-202) konusunda da Hz. Peygamber’in, masal kahramanı, kurtarıcı kahraman olarak görülmesinin, yansıtılmasının yanlışlığına işaret edilerek mucizenin Kur’ân ve Sünnet çerçevesinde İslâm dinindeki yeri üzerinde kapsamlı bilgi verilmektedir (el-İsrâ 17/59). Âyetten hareketle Hz. Peygamber’in nübüvvetini ispat için bu anlamda maddî mucize göstermeyen bir Peygamber olduğunun altı çizilmekte, taraması yapılan eserlerdeki çeşitli örnekleri değerlendirmek bakımından genel düsturlar tespit edilmektedir. Taramaya tâbi tutulan eserler bu mucizevî haberleri aktarırken önceki hadis, tefsir, fezâil, siyer, meğâzi, kelâm kitaplarındaki ilmî mirastan beslenmişlerdir. Bu eserler de bu haberleri herhangi bir kritiğe tâbi tutma lüzumu hissetmeden hareket etmişler, dinî hisleri coşturmak üzere kitlelere hitap etmeyi hedeflemişlerdir.

Hz. Peygamber’in hayatı ile ilgili bazı bilgiler ise “Diğer Konular” (s. 202-220) adlı başlık altında biraraya getirilmiştir. Bu ko-

nulardan ilki “Hz. Peygamber’in Vefatı ve Diri Olması” meselesidir. Hz. Peygamber’in vefatı sırasında Allah, melekler ve Hz. Peygamber arasındaki gidiş gelişler anlatılmaktadır. Hz. Peygamber’in bedenen vefat ettiği, ama ruhen tasarrufunun devam ettiğine inanılmış, ya da ruhen ve bedenen hayatietini devam ettirdiğine dair bir biliş oluşmuştur. Yazar, Hz. Peygamber’in vefatı hakkındaki haberlerin ilk siyer kitaplarında normal sınırlar içinde kaldığı, ancak o zaman zarfında ashabın normal gördüğü birçok insanî vasfin, daha sonraki süreçte ona layık görülmediğini ve duyulan sevgi ölçüsünde ona olağanüstü vasıflar yüklediği tespitinde bulunmaktadır. Yine bu rivayetlerin İbn Abbas’tan nakledildiğine değinilmektedir.

Hz. Peygamber’in “Rüyada Görülmesi” meselesi de ayrı bir başlık altında işlenmiştir. Burada Hz. Peygamber’i rüyada görebilmek için, namaz kılınması ve bu namazlarda okunması gereken sureler, tesbihler ve sayılarından bahsedilmektedir. Yazar, bu konuda kaynaklardan aldığı rivayetlerin sahih olmadığı kanaatini izhar etmektedir. Şurası muhakkak ki Hz. Peygamber’i rüyada görmek ashâb sonrası nesiller için önüne geçilemez bir arzudur. Bunun için de ibadetin fazlalaştırılmasından medet umulmuştur.

“Ahmed ve Muhammed İsmi” konusunda, bu iki ismi taşımanın

faziletine, bu isimlerin kişiyi azaba uğramaktan koruyacağına dair haberlere yer verilmektedir. Yazar, sadece bu isimle isimlenenlerin azaptan kurtulup cennetlik olacaklarına dair teminat verilmesinin nasların ruhuna ters olduğunu belirtmektedir. Tamamen zahirden hareket eden bu muhtevadaki rivayetlerin nübüvvet anlayışını zedeleyici unsurlar ihtiva ettikleri dile getirilmektedir.

Hz. Peygamber’in hayatı anlatılırken üzerinde durulan konulardan bir diğeri “Ebeveynini Diriltmesi”dir. Buna göre Hz. Peygamber’in, anne, baba ve amcasının iman etmeleri için diriltildikleri, sonra tekrar vefat ettikleri haber verilir. Yazara göre ilgili rivayetler mevzu ve zayıftır; Hz. Peygamber’e duyulan sevgi ve gösterilen tazim neticesinde onun ebeveyninin de iman etmiş olmaları arzusu bu tür haberlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Ayrıca diriltme hâdisesinde yine Hz. İsa ile benzerlik sağlanmış olmaktadır. Ancak Yazar, fiziki ya da psikolojik şartlar göz önünde bulundurularak kendilerine vahiy ulaşmamış olan Fetret ehliyle meselenin çözümlenebileceğine değinmektedir. Dolayısıyla fetret ehlienden olmayla, Hz. Peygamberin ebeveyninin imansız olmaları ya da âhîret hayatında cezalandırılmaları meselesinin kendiliğinden sorun olmaktan çıktığına dikkat çekilmektedir.

Son olarak “Davranışları” bahsinde Hz. Peygamber’in yukarıdaki başlıklar dışında kalan günlük davranış biçimleri ile ilgili garib kabul edilenler ve ashabin ona yaklaşım tarzındaki mübalağalı hareket biçimleri biraraya getirilmiştir. Yazar, bu tür haberlerde zikredilenlerin “büyük bir ahlak üzere” olduğu buyurulan Hz. Peygamber’in üstün meziyetleri ile bağdaşmayan nakiller olduklarını tespit etmektedir. Sebeb-i vürûd dikkate alınmadığından olaylar söyleniş amacının dışına çıkarılarak farklı biçimlerde aktarılmıştır. Şüphesiz bu hususa katkısı bulunan müessir sebepler arasında halk öğretisine hizmet eden bu tür eserlerin bilgi aktarma amaçlı olmamaları yer almaktadır.

Nübüvvet bölümünün Hz. Peygamber’in hayatına ayrılan kısmı umumî bir “Değerlendirme” (s. 212-216) ile sona ermektedir. Sonuç olarak, bu nakiller birarada değerlendirildiğinde Hz. Peygamber’in tanınmaz hâle geldiği görülmektedir. Yazarın ifadesiyle, halkın İslâm anlayışında nübüvvetin özel bir yeri vardır ve Hz. Peygamber sınırlı tanımlanmaz bir sevgi seli içerisinde kalmıştır. Öyle ki bu sevgi yalnız nübüvvet sınırları içinde kalmayarak bütün inanç esaslarını kapsayacak şekilde gelişmiştir. Böylece Yazar, inanç esaslarının halkın İslâm anlayışında nübüvvet merkezli olduğu sonucuna ulaşmış bulunmaktadır. İkinci

bölümün son konu başlığı olan “Kitaplara İman”da (s. 216-220), Tevrat, Zebur ve İncil hakkındaki haberler nakledilmiştir. Bu haberlere göre sözkonusu semavî kitapların ortak özellikler taşıdıkları görülmektedir.

Kitabın üçüncü bölümü sem‘iyyât bahislerine tahsis edilmiştir (s. 223-300). Bölümün giriş kısmında ileride ele alınacak biliş ve görüş ötesi hadiseler ve varlıklar olarak tanımlanabilecek kıyamet, âhiret, melek, cin ve şeytan üzerinde durulmuştur. Yazar, girişte bu konuların doğrudan metafizik âlem ve gaybla ilgili olduklarını, insanın bilgi donanımının dışında kaldıklarını, bilgi kaynaklarının da doğrudan vahiy olduğunu ve bu konularda ince ayrıntıya kadar müşahhas bilgi içeren hadislerin sıhhatinin tartışmalı bulunduğunu belirtmektedir.

Üçüncü bölümün ilk başlığı olarak “Kıyamet ve Kıyamet Alâmetleri” (s. 224-227) ele alınmıştır. “Taranan eserlerde mevzuların sistematik bir şekilde belli bir başlık altında yazılmamış olmaları” sebebiyle, eserler bütünü göz önünde bulundurularak ince bir tasnif, titiz bir derlemeye ve elemeye tâbi tutulmuşlardır. Bu girift malzeme gözden geçirildikten sonra üç ana başlık altında (dünyanın ömrü, kıyamet alâmetleri, kıyametin tasviri) toplanmıştır. Özellikle kıyametin küçük alâmetlerinin, genelde toplumda-

ki ahlâkî çöküşü konu edinen rivayetlerden oluştuğu görülür. Yazar “bu tür haberlerin Hz. Peygamber tarafından söylendiği düşünüldüğünde, kıyamet alâmeti olarak değil de kötü davranış ve alışkanlıkların toplum düzenini sarsacağı, yozlaşmış bir toplumun hayatını devam ettiremeyeceği ve tarih sahnesinden silinip gideceğini uyararak amacıyla olduğu” yönünde kanaatini belirginleştirmektedir. Kitabın diğer bölümlerinde olduğu gibi taraması yapılan eserden alınan haberler verildikten sonra, bu konuda değerlendirme yapılmakta, muteber hadisler, âyetler, tefsirler, konu hakkındaki tez ve araştırmalara başvurulmakta ve sonunda bir kanaate varılmaktadır.

Büyük alâmetleri incelemeye Deccal ile başlanmıştır. İkinci olarak “Nüzûl-i İsa”ya geçilir. Bu başlık altında Hz. İsa’nın ve Mehdî’nin kıyamet öncesi tekrar geleceğine dair haberlere yer verilmekte, sonra bu anlayışın ve ilgili haberlerin gerek naslardaki karşılıkları, gerekse tarihî ve kültürel arka planı tespit edilmektedir. Yazar, bu tür rivayetlerin “halk inancısında/öğretisinde başta Ehl-i Kitab ve Şîa gibi dış etkiler yanında, kurtarıcı fikrini içerdiğinden dolayı sosyo-psikolojik açıdan da kolayca yer bulmuş anlayışlardan biri olduğu” şeklinde görüşünü serdetmiştir.

Ye’cûc ve Me’cûc konusu ele alındıktan sonra, Deccal ve Nü-

zûl-i İsa da dâhil olmak üzere bu üç kıyamet alameti ile ilgili haberlerde üç dine ait ortak unsurlar bulunduğu üzerinde durulmuştur. İlgili rivayetlerin değerlendirmesi yapıldıktan sonra yazar tarafından ortaya konan neticeye göre “Kitâb-ı Mukaddes’teki nakillerle bazı hadislerin paralellik arz ettiği dikkat çekmektedir. Bu durum rivayetlerin Kur’ân-ı Kerîm dışındaki kaynaklardan beslendiği ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca gayba ait bir hususta yer ve zaman gibi ayrıntıya varan unsurlardan bahsedilmesi de rivayetlerden şüphe edilmesine neden olmaktadır. Konuya dair araştırmalar da, sahih hadislerdeki bilgilerin Kur’ân-ı Kerîm’le paralellik arz ettiğini bunun dışındaki nakillerde ise anlam kayması meydana geldiğini göstermektedir.”

Dâbbetü’l-arz konusunda olağanüstü yaratık tasvirlerinin Kitâb-ı Mukaddes ile kıyaslaması yapılmış ve İsrâiliyyat ile karşılaştırılıp değerlendirilmiştir. Bu mevzu da yazar, bu tür rivayetlerin kaynağını tespit için, mukayeseli dinler tarihi çalışmalarının katkısının gereğine işaret etmektedir.

Kıyametin büyük alâmetleri arasında yer alan bir diğeri güneşin batıdan doğmasıdır. Bu kısımda Hz. İsa ile ilgili ve tevbe kapısının kapanması hakkında da olağanüstü haberler nakledilir. Ayrıca konu ile ilgili âyetlere ve hadislere değinilmekte, sened ve metin

tenkidine yer verilmektedir. Hadis tenkidi konusunda ciddi yaklaşımlarda bulunulmakta, “rivayetlerin 2., 3. derece hadis kaynaklarında tafsilata kavuştukları, gaybî konularda râvinin doğru anlama ve nakletme vasfının kursesiz olamayacağı, İslâm’ı karıştırma ve zayıflatma amacıyla gayri müslimlerle bid’at ve dalâlet ehlinin bu konularda hadis uydurabilmesi, hadis ulemâsının da meğâzî, tefsir, melâhim, fezâil, mev’iza, terğîb ve terhîb konularında fazla titiz davranmamaları, dolayısıyla sözkonusu rivayetlerin efsanevî unsurlar içermesi gibi hususlar sözkonusu hadislerin sahih olmaları yönündeki engeller olarak kabul edilmektedir”. Bu rivayetlerin oluşmasındaki tarihî ve psiko-sosyal etkenlere de işaret edilerek meselelere farklı açılardan bakılmaktadır.

Son olarak “Dünyanın Ömrü ve Kıyamet” başlığı altında dünyanın ömrü ve kıyamet tasviri ile ilgili kaynakların aktardığı bilgilere yer verilmektedir. İlgili eserlerde bu tür konularda ayrıntıya girilmesi ile halk kesiminin gizem ve geleceğe karşı merakı arasında bağlantı kurulmaktadır. Dolayısıyla, yazarın ifadesiyle bu tür haberler doğru olup olmadıklarına bakılmaksızın korku motifini işlemek amacıyla, herhangi bir beis görülmeden nakledilmişlerdir.

Üçüncü bölümün ikinci başlığı olan “Âhiret Haller”i (s. 246-280) adlı kısımda kıyametin kop-

ması ile mükâfat ve ceza mekânlarına gelene kadar cereyan eden safhalar tafsilatlı bir şekilde nakledilir. Bu safhalar “Sûra Üfleme ve Ba’s” ile başlatılır. Burada sûra üflenmesi ve dirilişin olağanüstü bir tarzda anlatımı sözkonusudur. “Haşr” bahsi ise detaylı ve edebî bir tarzda hikâye edilmektedir. Zaman ve mekân bakımından kendi içinde tutarlıdır, başı sonu bellidir. Kıymetli taşlar, olağanüstü özellikte hayvanlar, canavarlar, uzun zaman birimleri, olağan dışı tabiat olayları, güzel ve nâhoş kokular, zulmet-nur bu anlatımların bir parçasıdır. Dünyada yapılan iyi-kötü amellerle, haşr zamanı insanların bürünecekleri dış görünüşler arasındaki bağ tasvir edilir. Böylece âyetlerde geçen kimi muhtasar tasvirlerin, muhayyilenin ulaşabileceği en uç şekilde, efsanevî unsurların da katılmasıyla olabilecek en tafsilatlı biçime getirildiğini söylemek mümkündür. Yazarın tespiti, kıyametle ilgili âyetlerin o günün nasıllığını anlatmaktan ziyade insanın hidayetini amaçladığı, dolayısıyla insanın sorumluluğuna sık sık atıflarda bulunduğu yönündedir. Bu rivayetler de diğer konularda olduğu gibi Vehb b. Münebbih, Kâ’b el-Ahbar, İbn Abbas’tan nakledilmişlerdir.

Amel Defteri, Mîzan, Hesap ve Sırat, âhiret halleri arasında üzerinde durulan diğer başlıklar olmuşlardır. ‘Mükâfat ve Ceza Makamları’ konusunda ise Cennet,

Cehennem ve A'râf'a yer verilmiştir. Burada rü'yetullah, Cennet'in kısımları, melekler, peygamberler, Tûbâ ağacı, Kur'ân, hutbe okuma, secde gibi dinî motifler, Cennet'in kapıları, hüriler, ırmaklar, köşkler, son ümmetin fazileti, kıymetli taşlar, tarifi mümkün olmayan güzellikte mekânlar, güzel kokular, diğer tarafta ise Cehennem çeşitleri, azab verici melekler, hayvanlar, canlılar, azab biçimleri, Hz. Peygamber'in ümmeti için duyduğu üzüntü anlatılmaktadır. Ancak bu nevi anlatımların gerçeği aksettirmekten uzak oldukları belirtilmiştir.

Sem'ıyyât bahsinin son ana başlığı "Ruhânî Varlıklar"a (s. 280-297) ayrılmıştır. Kaynak eserlerden elde edilen veriler doğrultusunda meleklerin olağanüstü büyüklük ve sayılarla ifade edilen şekilleri, yaratılışları, vazifeleri ile şeytan ve cinlerin yaratılışları, amelleri, insanları saptırma biçimleri, mü'minleri ibadetten uzaklaştırma şekilleri konu edilmiştir.

Dördüncü bölümde ise "Diğer Konular" başlığı altında evrenin yaratılışı, nübüvvet ve sem'ıyyât dışında kalan, fakat iman-küfür, sevap-günah ile bağlantılı konular ve halkın İslâm anlayışını aksettiren bir takım inanç ve telâkiler belli başlıklar altında incelenmiştir (s. 301-366). Bu bölümde ilk olarak "İman-Küfür Konuları" çerçevesi içinde "İma-

nın Tanımı ve Mahiyeti" ve "Küfür ve Sonuçları" adlı bahisler mevzu edilmiştir (s. 303-308). Bu anlamda amel-iman münasebeti doğrultusunda güzel amellerle iman, fâsid amellerle küfür bağlantısı işlenmiştir. Meşru sayılmayan her fiilin yapılmasının imansızlıkla sonuçlanacağı, küfre düşmenin tehlikeleri, küfre götüren ameller konusunda çok sert ve katı sınırlar çizildiği ve dinin yasakçı hâle getirildiği görülmektedir. Yazar, husûsen bu yaklaşımın din eğitim ve öğretimi açısından sakıncalarına vurgu yapmaktadır.

Bu bölümdeki ikinci başlık olan "Sevap ve Günah Anlayışı"nda (s. 308-342) 'Sevap ve Sevaba Ulaşmanın Yolları' arasında besmele çekmek, Kur'ân-ı Kerim okumak, dua etmek, salavat getirmek, çeşitli şekillerde nafîle ibadet etmek sayılmış, Cuma gününün faziletine değinilmiştir. Yukarıda zikredilenleri ifâ edenler karşılık olarak yüksek sayılarla ifade edilen miktarlarda sevap kazanırlar ve tarif edilen olağanüstü tarzlarda affedilirler. "Ahlâkî esaslar ve alışkanlıklar" olarak nitelenen ibadetler dışındaki bazı alışkanlıklar (misvak kullanmak, yemekten önce ve sonra el yıkamak, cami yaptırmak, akraba ziyareti gibi) karşılığında verilecek mükâfatlar da burada zikredilmiştir. Yazar, özellikle nafîle ibadetler karşılığında sınırsız sevap kazanılacağına vaat edilmesi hu-

susunun “İslâm’ın ortaya koyduğu sistem ve dengeyi tamamen altüst edecek bir anlayış” olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan “günaha sebebiyet veren davranışlar’ incelenirken, haram fiillerin cezası, ibadetlerin terki, günlük olaylar ve vücudun âfetleri konu edilmiştir. Yazarın bu konudaki değerlendirmesi diğer konularda da dile getirdiği biçimde “halk öğretisine hizmet eden bu eserlerin genellikle Müslüman toplum modeli oluşturmak amacıyla dinî kavramları ölçsüzce kullandıkları ve korkutarak eğitime yolunu tercih ettikleri” şeklindedir. Bu kısım “Günahtan Kurtuluş (Tevbe)” bahsi ile tamamlanmıştır.

Dördüncü bölümün son konusu olan “İnanç ve Telakkiler” içinde ibadetler (secdenin iki kez oluşu, namazın farz kılınışı safhası, namazda şehadet parmağını kaldırmak, Hacerü’l-esved’in meydana gelişi), hayvanlar (beyaz horoz, peygamberler ve hayvanlar), bitkiler, günlük davranış ve olaylar, sihir, nazar ve kadın alt başlıkları ile alâkalı taranan eserlerden derlenen rivayetlerde tartışılmıştır. Bu bölüm de genel bir değerlendirme ile son bulmuştur.

Kitap, araştırmanın bütününe yönelik umumî değerlendirmele-

rin yapıldığı sonuç kısmı, bu konularda yol gösterici mahiyette son derece kapsamlı bir bibliyografya ve eserden geniş biçimde istifadeyi sağlayacak tarzda bir indeks ile son bulmaktadır.

Bu çalışma İslâm anlayışımız içerisinde tarihten günümüze kadar vücut bulmuş ve hayatietini devam ettirmiş, dinî bilgi şekline bürünmüş birçok biliş ve anlayışın tekrar gözden geçirilmesi yönünde ciddi bir katkı sağlamıştır. İslâm bilimlerinin, mevcut yazılı ve sözlü malzemeler üzerinde bu tür tenkitli incelemelerde bulunmasının gereği daha açık bir şekilde kendini göstermektedir. Diğer taraftan tarihin ışığını bugüne çevirdiğimizde, küreselleşen Dünya’da, Batımız ve Doğumuzdaki mitolojik, efsanevî ve kültürel malzemenin görsel, yazılı ve sözlü iletişim vasıtaları yoluyla toplumumuzun her yaş grubu üzerindeki tesiri ve bu tesirin İslâm anlayışımızda bıraktığı gölgeler üzerinde düşünmemiz açısından da bu çalışma dikkatlerimize bir soru işareti koymaktadır.

Alanında önemli bir boşluğu dolduran ve disiplinler arası ortak araştırmalara da örnek teşkil edecek evsafa sahip bu çalışmanın ilim âleminde hak ettiği yeri bulacağını düşünüyoruz.

